

TARİX,
ETNOQRAFIYA,
ETNOLOGIYA

Danakari Riçard

Rusiya Federasiyası Prezidenti yanında Xalq Təsərrüfatı və Dövlət Qulluğu Rusiya Akademiyasının Volqoqrad İdarəetmə İnstitutunun (ВИУ РАНХУГС) Fəlsəfə və Sosiologiya kafedrasının professoru, fəlsəfə elmləri doktoru

UDİLƏR VƏ MÜASİR CƏMIYYƏT: TRANZİTİVLİKDƏN YENİ POLİETNİK KİMLİYƏ DOĞRU

Müasir sivilizasiya mövcudiyyətini köklü dəyişikliklərin baş verdiyi, qeyri-müəyyənliklərin və risklərin hökm sürdüyü şəraitdə davam etdirir. Sosial sistemlərin və icmaların əksəriyyəti üçün tranzitivlik və marjinallıq xarakterikdir. Onlar ənənəvilikdən modernə və postmodernə keçid zərurəti ilə üzləşmişdir. Hal-hazırda bir çox icma öz tərkibi etibarlı ilə heterogen və fasiləsiz olaraq dəyişən polietnik, çoxməzhəbli fenomen hesab edilə bilər. İnsanın aləmdə varlığının tədqiqi ilə bağlı aktual məsələlər XXI əsrdə fəlsəfənin və sosial-humanitar elmlərin diqqət mərkəzindədir. Müasir insanın qarşısında eyniləşmə və yeni kimlik seçimi kimi məsələlərin həllində kifayət qədər çətin seçimlər durur. Həmin kontekstdə yəqin ki, tanınmış alman filosofu M.Haydeqgerin rəyi ilə razılaşmaq lazımdır. Özünün "Varlıq və zaman" adlı əsərində o qeyd edir ki, təkə insan varlığa dair suallar qoya, o cümlədən varlığının spesifikasiyasının nədən ibarət olduğunu özündən soruşa bilər. Bu baxımdan, varlığın taleyinin ona əmanət edildiyini deyə bilərik [Хайдеггер, 1993]. M.Haydeqgerin bu düşüncəsini əsas götürsək, qəbul etməliyik ki, artıq yalnız global problemlərin deyil, həm də milli varlığın mahiyyətinin, xüsusən, insanın etnik fərd olaraq varlığının və kimliyinin dərkinin "dərdinə qalmağın" vaxtı gəlib çatmışdır.

Həmişə öz varlığının ekzistensiallığını, problemliyini və dramizmini, böhran dövrü və çoxmillətli dövlətlər parçalanmağa başladığında, onların siyasi və sosial sistemləri transformasiyaya məruz qaldığında, habelə millətlərarası və dinlərarası müstəvidə münəqişələr, vətəndaş müharibələri başladığında taleyin "zərbələrini" hamıdan əvvəl cəmi bir neçə min insandan ibarət olan etnik qruplar hiss edir. Bu tədqiqat çərçivəsində növbəti vacib və aktual problemlər təh-

lil olunur: xalqların davam edən "etnik intibahının" mahiyyəti, ictimai şüurda böhran, insanların milli özünüdərkinin dərinləşməsi, keçid yollarının axtarışı, marjinallığın aşılması və ən əsası – yeni etnik kimliyin formalaşması ilə bağlı məqsədlərin və dəyərlərin müəyyən edilməsi. Bunlar reallığın getdikcə daha da virtuallaşdığı və "atomlaşdığı", insanın öz yaşayışının həm mənasını, həm də təyinatını tapmağa çalışdığı dövrümüzdə onun ictimai varlıq sisteminin və özünü təyininin ən aktual problemlərinə çevrilmişdir.

Məqələmiz üçün tədqiq olunacaq növbəti konkret məsələlərin qoyuluşu mühümdür: bir etnik qrup olaraq udilər müasir polietnik reallığı, xüsusilə də tolerantlıq və multikulturalizm siyasətinin kifayət qədər uğurla reallaşdırıldığı tarixi vətənlərindəki, yəni Azərbaycan Respublikasındakı polietnik reallığı necə qəbul edir? XX əsrdə anadan olmuş, məcburi miqrasiya və könüllü köç dalğalarından sonra bu gün MDB-nin və dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayışını davam etdirən udilərin "yaşadığı dünya" necədir? Bu baxımdan, Rusiya Federasiyasında yeni polietnik və çoxməzhəbli mühitdə yaşayan alim kimi, mənim üçün növbəti mövzular böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir: Birincisi, udilər, xüsusilə də tranzitivlik, yəni keçidlilik, aralıq vəziyyət – marjinallıq şəraitində və mühüm tarixi köklərin, əsrlik ənənələrin itirildiyi dövrdə öz keçmişlərini necə dərk və qəbul edirlər? İkincisi, postsovet dövlətlərində siyasi sistemlərin, sosial bünövrənin və mədəni mühitin transformasiyası onlara necə təsir etmişdir? Üçüncüsü, diaspora daxilində fəaliyyət və ənənələrin dəyişməsi, innovasiyaların dərki, yeni dəyərlər sisteminə uyğunlaşma necə baş verir? Dördüncüsü, müasir dövrdə varlığın və tranzitiv marjinallığın dərkinin xarakterik cəhətləri nədir? Be-

şincisi, assimilyasiya və akkulturasıya prosesləri hansı təsir gücünə malikdir? Altıncısı, dayanmadan dəyişən müasir dövrdə yeni kimliyin gələcək perspektivləri və formalaşmasının spesifik cəhətləri nələdir? Bir sözlə, udilərin müasir yaşayışı, onların həm böhran və SSRİ-nin dağıldığı dövrdə, həm də postsovet döv-ründə sosial və etnik kimliyi, habelə tarixi vətənlərindən, əcdadlarının torpağından kənar şüurlarını istiqamətləndirən paradıqmalar, bazar sosiumu şəraitində və ənənəvi kollektiv mentalitetdən kənar yaşayışı məqalənin diqqət mərkəzindədir.

Etnikliyin tədqiqatçılarından biri olan Entoni Smit qeyd edir ki, milli icmanı formalaşdıran insanlar öz ideyalarında, özünüdərk prosesində mütəmadi olaraq keçmişə müraciət edir və özləri ilə etnik keçmişləri arasında vərəsəlik əlaqəsi olduğunu hiss edirlər. Məhz buna görə, onun da hesab etdiyi kimi, premodern icmaların mədəni modellərinin tədqiqi bu qədər zəruri və vacibdir. Həmin modellər müasir dünyada niyə bu qədər çox sayda insanın öz millətinə özünün birinci dərəcəli bağlılıq, sədaqət və həmrəylik obyektini kimi meyil etdiyini başa düşməyə kömək edə bilər [Смит, 2002, с. 258]. Etnikliyin bitərəf tədqiqi baxımından bütün dünyada məşhur olan sosioloq P.A.Sorokinin sosial qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsindən istifadə müasir dövrdə aktuallıq kəsb edir. Həmin nəzəriyyəyə görə, mədəniyyət bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan insanların obyektivləşdirdiyi, sosiallaşdırdığı və meydana çıxardığı mənalardan, dəyərlərin və normaların toplusudur [Сорокин, 1992, с. 212]. Yuxarıda göstərilən problemlərin həlli üçün fənlərarası (sahələrarası) metodologiyanın, xüsusilə də sinergetik və konstruktivist yanaşma tərzlərinin, fəlsəfənin "ümumi" və "xüsusi" kimi məfhumlarının tətbiqi də əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir reallığı sinergetik metodologiya mövqeyindən nəzərdən keçirərkən cəmiyyətdə baş verən və onun həyatının növbəti sahələrinə aidiyyəti olan dəyişikliklərin hərəkətliliyini, qeyri-xətti dinamikasını, fasiləsiz və diffuz xarakterini qeyd etmək lazımdır: siyasət, iqtisadiyyat, hüquq, mədəniyyət, əxlaq, mentalitet. Bu gün elmi tədqiqatlarda yalnız ictimai varlığın deyil, həm də ictimai şüurun transformasiyasının tədqiqinə də böyük diqqət göstərilir. İctimai və fərdi şüurun dərkində, müxtəlif kimlik tiplərinin və formalarının modellərinin yaradılmasında konstruktivizm evristik vasitə rolunu oynayır. Həmin elmi tədqiqatlar kimliyin böhranı və eyniləşmə meyarları, onların miq-

yası, ümumi və xüsusi cəhətləri, fərdin dinamik sosioma "daxil edilməsi" üçün konseptlərin və effektiv texnologiyaların işlənilib hazırlanması kimi məsələləri araşdırır. Artıq məlum olur ki, insanların əksəriyyəti üçün yaşama strategiyasını müstəqil olaraq işləyib hazırlamaq, bir çox problemin obyektiv və konkret həllini tapmaq kifayət qədər çətin problemdir.

Udilərin sosial varlığına dair məsələləri nəzərdən keçirərkən, birinci növbədə, onların kəmiyyət tərkibini qeyd etmək məqsədəuyğun olardı. Bu gün MDB və dünya ölkələrində 10–12 min udi yaşayır. Onların ən kompakt yaşadığı (təxminən 3 min nəfər) yer – tarixi vətənləri olan Azərbaycan, daha dəqiq desək, Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsidir. Azərbaycanda udilər əsrlər boyu tolerant və multikultural mühitdə yaşayıblar. Müasir nəqliyyat sistemləri və informasiya şəbəkələri Azərbaycanda yaşayan udilərə Rusiya və digər ölkələrdə yaşayan soydaşları ilə sıx əlaqə saxlamağa imkan verir.

XXI əsrdə formalaşan yeni reallıq digər etnosların nümayəndələri kimi, udiləri də öz milli icmalarını yaratmağa vadar etmişdir. Volqoqrad və Rostov vilayətlərində, Krasnodar və Stavropol diyarlarında udi icmaları yaranmışdır. Yekaterinburq, Moskva, Ulyanovsk, Rostov, Taqanroq və Şaxtı şəhərlərində də udilərin sayı çoxdur. Həştərxan, Novosibirsk, Kaluqa, Saratov, Sankt-Peterburq və Surqutda onlarla udi ailəsi yaşayır. Qazaxıstan Respublikasının Aktau şəhərindəki (keçmiş Şevçenko) icmalar da kifayət qədər aktivdir. Donetsk, Xarkov, Qorlovka, Makeyevka və Ukraynanın digər yerlərində yaşayan udilərin sayı az deyil.

Udilərin mənşəyi və tarixinə gəlincə, qeyd edə bilərik ki, hələ eramızdan əvvəl onlar digər yerli tayfalarla birlikdə öz doğma torpaqlarında Qafqaz Albanıyası adlı dövlət yaratmışlar. Udilər qədim dövrlərdən tarix səhnəsinə çıxmışlar. Əvvəllər olduğu kimi, bu gün də Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan ərazisinin strateji və geosiyasi mövqeyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və dünyanın aparıcı dövlətlərinin diqqətini cəlb edir. Bütün dünya tarixi boyunca bu region Şərqi və Qərbi böyük imperiyaları arasında çox sayda şiddətli döyüşlərə səhnə olmuşdur. Farsların, romalıların, bizanslıların, ərəblərin, monqolların və Teymurləngin qoşunlarının hücumları, sonra da rus-İran və rus-türk müharibələri bütün Zaqafqazıya xalqlarının tarixini dəyişdirmişdir. Nəticədə, ölkənin xəritəsi və əhalinin etnik tərkibi transformasiya-

ya məruz qalmış, habelə dillər, mədəniyyətlər, dinlər, ənənələr dəyişmişdir [Алиев, 1992; Ворошил Г.1993; Дюма, 1988; Тревер, 1959].

Tarixi hadisələr qədim Qafqaz Albaniyasının taleyinə həlledici təsir göstərmişdir. Ərəb xilafətinin apardığı işğal siyasəti Qafqaz Albaniyasının bir vahid dövlət kimi süqutuna, əhalinin müsəlmanlaşdırılmasına gətirib çıxardı. Bundan sonra xalqın denasionalizasiyası və deetnizasiyası, habelə udilərin erməniləşdirilməsi, gürcüləşdirilməsi prosesləri ilə xarakterizə olunan uzun və məşəqqətli mərhələ başlamışdır [Данакари, 2017, с. 275]. İrimiqləşdirilməsi prosesləri ilə xarakterizə olunan uzun və məşəqqətli mərhələ başlamışdır [Данакари, 2017, с. 275]. İrimiqləşdirilməsi prosesləri ilə xarakterizə olunan uzun və məşəqqətli mərhələ başlamışdır [Данакари, 2017, с. 275]. İrimiqləşdirilməsi prosesləri ilə xarakterizə olunan uzun və məşəqqətli mərhələ başlamışdır [Данакари, 2017, с. 275].

Görkəmli azərbaycanlı alim, tarix elmləri doktoru, professor Fəridə Məmmədovanın fikrincə, udilərin Cənubi Qafqaz və Dağıstan, xüsusilə də Azərbaycan xalqlarının tarixində oynadığı rol keltlərin anqlosakson və fransız millətlərinin formalaşmasında oynadığı rola bənzəyir. Özünün "Qafqaz Albaniyası və albanlar" adlı kitabında F.Məmmədova yazır ki, Qafqazın ən qədim və avtohton xalqlarından birinin, yəni antik albanların birbaşa törəmələri kimi udilər Azərbaycan xalqının və Dağıstan etnoslarının əcdadı olmuşlar. Onların dili Qafqaz dil ailəsinin Dağıstan qrupuna aiddir. Əlifbalı 52 hərfdən ibarət olub, leksikonları müxtəlif xalqların qədim dillərinə məxsus sözlərlə zəngindir. 1836-cı ildən, yəni Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildikdən sonra udilər kilsələrindən məhrum edilmiş, bütün növ məşəqqətlərə və məhrumiyətlərə dözməli olmuşlar. Ancaq onlar ana dillərini və dini köklərini bu günə qədər qoruyub saxlaya bilmişlər. Bu xalqın taleyinin xristianlıq tarixində analoquna rast gəlmək mümkün deyil [Мамедова, 2005, с. 608].

XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra udilərin tarixində yeni mərhələ başlayır. Həmin dövrdə udilər əsasən Şəki–Zaqatala zonasında, eləcə də Nic

və Vartaşen kəndlərində (indiki Oğuz şəhəri) yaşayırdılar. Məhz həmin yerlərdə öz kimliyini və etnonimini, dilini, dinini dərk edən udilərin taleyüklü toplanma prosesi davam edirdi. Müxtəlif dillərdə məktəblər açılır, udilərin öz ziyalı təbəqəsi formalaşır, kilsələr ibadət mərkəzlərinə çevrilirdi. Bu dövr regionun sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf dövrü idi.

XX əsrdə isə qədim xalqın tarixində yenə dramatik hadisə və faciələr təkrarlanmağa başlayır. 1917-ci ildə baş verən Oktyabr inqilabı udilərin dinc həyatına son qoyur. Rusiya imperiyasının parçalanması yeni səpələnmə və assimilyasiya, miqrasiya və köç proseslərinə start verir. Həmin proseslər bir neçə miqrasiya dalğasının və udilərin öz doğma torpaqlarını kütləvi surətdə tərk etməsi əsasında təhlil edilə bilər. Birinci dünya müharibəsinin sonuna yaxın Cənubi Qafqazda baş verən faciəli hadisələr, bu regiona xarici qüvvələrin müdaxiləsi, keçmiş imperiyanın bütün ərazisini bürümüş vətəndaş müharibəsi nəticəsində udilərin sayında əhəmiyyətli azalma baş verdi. Udi əhalisinin bir qismi qanlı münaqişələr, o cümlədən aclıq və xəstəliklər səbəbindən həlak oldu, bir qismi doğma diyarından didərgin düşərək başqa ölkələrə köçməyə məcbur qaldı. Buna baxmayaraq, Nic qəsəbəsi və indiki Oğuz ərazisində udi əhalisi öz varlığını qorudu.

1920–1922-ci illərdə udilərin bir qismi, xüsusilə də pravoslav məzhəbindən olanlar Gürcüstana köçdülər. Onlar Gürcüstanda yeni yaşayış məskəninə – Zinobiani kəndinin (Oktomberi) təməlini qoydular. Hal-hazırda "gürcüləşdirmə" siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində udilərin təbii və süni assimilyasiyası prosesi demək olar ki, başa çatır. 1970-ci ildə əhalinin siyahıya alınmasının nəticələrinə görə, Gürcüstan SSR-də cəmi 800 nəfər yaşayırdısa, son məlumatlarda onların sayı ikirəqəmli ədədlərlə ifadə edilir. Gürcüstanda yaşayan udilərin böyük əksəriyyəti ana dillərini unudublar və ya doğma dillərində danışmırlar. Cavanlar isə, ümumiyyətlə, udi dilini bilmirlər.

Bu gün MDB və Baltıyanı ölkələrdə yaşayan gənc udilər üçün digər millətlərlə ünsiyyət aktual problemə çevrilmişdir. Həmin ölkələrin bir çoxunda rus dilinin əhəmiyyətini itirməsi nəticəsində keçmiş SSRİ xalqlarına xas ümumi mədəni məkan yox olur. Aydın məsələdir ki, rus dili olmadan MDB məkanında yaşayan insanlararası ünsiyyəti qorumaq, habelə nəhəng Avrasiya arealında xalqlarası dostluq ənənələrini inkişaf etdirmək qeyri-mümkündür.

Bir xüsusiyyəti də qeyd edək. Udilərin miqrasiya dalğalarının hər birinin özünəməxsus səbəbləri, xarakterik cəhətləri olmuşdur. Məsələn, XX əsrin ikinci yarısından gənclər təhsil almaq və ümumittifaq miqyaslı komsomol tikintilərində işləmək üçün kəndləri tərk etməyə başladılar. Bu yeni miqrasiya axını özünəməxsus düşüncə tərzinin, ruh yüksəkliyinin, ali təhsil almaq və karyera qurmaq istəyinin hakim olması ilə fərqlənirdi. Bəziləri gedişlərini yeni imkanların axtarışı, peşə yüksəlişi kimi sırf gündəlik yaşayış və məişətə aid səbəblərlə əlaqələndirirdilər. Həmin dövrdə köç obyektiv və tarixi xarakter daşıyırdı.

On milyonlarla SSRİ vətəndaşı sosializm tikintilərində işləmək üçün doğma yurdunu tərk edir, kəndlərdən şəhərlərə yerləşirdi. Məhz o zaman ölkədə nəhəng meqapolislər yaranmağa başladı. Sovet cəmiyyətinin həyatının bütün sahələrinin ideoloji konseptlərə tabe edilməsi, sosial həmcinsliyə doğru sürətli irəliləyiş etnik qruplara, o cümlədən udilərə mənfi təsir göstərmişdir. Etnosların ənənəvi həyat təzi əhəmiyyətli dərəcədə dağıdılmışdı. Mərkəzi, direktiv mahiyyətli, güzəştəz planlaşdırma, eləcə də fərqli mədəni, linqvistik, psixoloji və digər xarakterli təzyiq metodu ölkədə vəziyyəti daha da pisləşdirirdi. Avtoritarlığa meylin artması, süni müvəffəqiyyət göstəricilərinin geniş yayılması, azsaylı xalqların məişətinin spesifik cəhətlərinə məhəl qoyulmaması, habelə sosial-iqtisadi, mədəni və mənəvi inkişafın böhranı udilərin sosial narazılığına, miqrasiyasının güclənməsinə gətirib çıxardı. Rifah səviyyəsinin, həyat keyfiyyətinin aşağı düşdüyü, təsərrüfat fəaliyyətinin və digər amillərin zəifləməsi şəraitində köç kortəbii, ancaq obyektiv prosesə çevrildi.

XX əsrdə Sovet İttifaqının böhranla üzləşərək süquta uğraması burada yaşayan xalqların, o cümlədən udilərin həyatına mənfi təsir göstərdi. O dövrdə udilər əksər MDB ölkələrinin sakinləri kimi bir neçə problemlə üzləşmişdilər. Sovet sivilizasiyasının məhvi, bazar iqtisadiyyatına keçid, paternalizm siyasətindən imtina əksər xalqların, xüsusilə də kiçik etnosların öz gələcəyi üçün qorxuya düşməsinə gətirib çıxarmışdı. İnsanlar qəflətən, dövlətin ən bəsit maddi rifah elementlərini belə təmin edə bilmədiyi bazar iqtisadiyyatının gündəlik problemləri ilə üz-üzə qalmışdılar. Belə ki, onlar bazar iqtisadiyyatının, dövlətin öz doğmaları və yaxınları ilə bağlı üzərlərinə nə qədər böyük məsuliyyət yükü qoyduğunu gec başa düşdülər. V.A.Tişkov

bununla əlaqədar olaraq qeyd edir ki, "etnik kimlik yalnız bir qrupun nə olduğu barədə daima dəyişən təsəvvür deyil, həm də həmin təsəvvür qrupun tərif, habelə əsas cəhətlərini və dəyərlərini formalaşdıran elementlər üzərində nəzarət uğrunda gedən fasiləsiz mübarizədir. Bu mübarizə, sadəcə, siyasi xarakter daşımır. O, elm və din, dillər arasında münasibətlər, simvolika, tarixi və məkana xas anlayışlar və s. səviyyəsində də gedir. Bu prosesdə ən mühüm və getdikcə artan rol məhz dövlət oynayır..." [Tişkov, 2003, c. 123].

Digər etnosların nümayəndələri kimi, udilər də yeni polietnik məkanın təşəkkül etdiyi şəraitdə öz kimlikləri naminə hər gün seçim etməli, dayaq nöqtəsi tapmalı idilər. Bazar iqtisadiyyatının gündəlik reallıqlarına uyğunlaşma, əvvəllər məlum olmayan və heç kimə öz fərdiliyini reallaşdırma bilməsinə dair zəmanət verməyən dəyərlərin, normaların, yaşayış və davranış standartlarının qəbulu prosesi başladı. Bu, tranzitiv cəmiyyətin üzvlərində növbəti fərdi məziyyətlərin nümayiş etdirilməsini tələb edirdi: fəallıq və təşəbbüskarlıq, fərasət və yaradıcılıq.

Emiqrasiya edən udilərin əksəriyyəti Rusiya Federasiyasının ərazisində kök saldı. Bu köçü asanlaşdıran amillərdən biri də, demək olar ki, bütün udilərin uşaq yaşlarından rus dilinə yiyələnmələridir. Bir başqa güclü amil Rusiyanın polietnik və çoxməzhəbli ölkə olması, özünü SSRİ-nin varisi elan etməsi olmuşdur. Köç nəticəsində udi ailələrin əksəriyyəti Rusiyanın cənub regionlarına yerləşmişdir. Onlar tədricən Krasnodar və Stavropol diyarlarında, Volqoqrad və Rostov vilayətlərində yeni yaşayış yerlərində özlərinə məskən salırdı. Rusiya Federasiyasının Volqoqrad, Yekaterinburq, İvanovo, Krasnodar, Moskva, Taqanroq və Şaxtı kimi şəhərlərində iri udi icmaları meydana gəlir və udilərin Azov, Həştərxan, Ulyanovsk, Saratov və s. şəhərlərdəki icmaları da genişlənirdi. Statistik məlumatlara əsasən, 2019-cu ilin əvvəlinə Rusiya vətəndaşı olan udilərin sayı 4500-ü keçmişdir. Regionlar üzrə rəqəmlər onların yarısından çoxunun Rusiyanın cənubundakı Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə həmsərhəd diyar və vilayətlərdə yaşadığını göstərir.

Müasir dövrün reallığının dəyişkən xarakteri, Rusiyanın müxtəlif regionlarında və MDB ölkələrində ayrı-ayrı milli icmaların əmələ gəlməsi udi etnosunun inteqrasiyasına, habelə getdikcə sürətlənən qloballaşma, assimilyasiya və akkulturasıya proseslərinə

qarşı müdafiəsinə dair məsələlərin aktuallığını artırmışdır. Bunu nəzərə alaraq, 2011-ci il 11–12 noyabr tarixlərində Krasnodar şəhərində Azərbaycan və Rusiyadakı udi icmalarının nümayəndələri ilk birləşdirici yığıncaq keçirmişlər. Yığıncaqda qəbul edilmiş qətnamənin əsas bəndlərindən biri inteqrasiyanın zəruriliyi, beynəlxalq udi mədəniyyəti konfransı və festivalının keçirilməsinə dair qərarın qəbulu ilə əlaqədar olmuşdur.

2012-ci ilin aprelində udilərin tarixi vətəninə – Azərbaycan Respublikasının Nic qəsəbəsində əlamətdar hadisə baş vermişdir. Rusiyanın və MDB ölkələrinin milli icmalarının təşəbbüsü ilə burada “Udilər: dünən, bu gün və sabah” mövzusunda elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. Konfrans Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının və ictimai birliklərinin fəal yardımı və himayəsi, habelə onların nümayəndələrinin, MDB ölkələrindən olan alimlərin və udi icmalarının nümayəndələrinin, yerli ziyalıların birbaşa iştirakı ilə keçirilmişdir (konfransa aid materialları udi.az saytında əldə etmək mümkündür). Forumda bir sıra vacib qərarlar qəbul edilmişdir. Onlardan biri Nic qəsəbəsində hər il bayramın, yəni Udi Mədəniyyəti Gününün (20 iyul) keçirilməsi ilə əlaqədardır. Konfransın işi bir çox ölkələrdə böyük əks-səda doğurmuşdur. Konfransın işində “Orayın” Udi Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Oleq Danakari və Azərbaycan Respublikasının Alban-udi Xristian dini icmasının sədri Robert Mobili fəal iştirak etmişlər. Rusiyadan olan bu rəhbər şəxslər və fəallar da böyük köməklik göstərmişlər: S.Boxçiyari, İ.Qaracov, E.Qoasari, O.Dallari, O.Danilov, O.Dingilişi, R.Danakari, V.Kuranov və A.Kuranov.

Milli icmaların formalaşmasının və fəaliyyətinin təhlili ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, MDB ərazisində Azərbaycan belə icmaların yarandığı ilk ölkələrdən biridir. Azərbaycan Respublikası Prezidentin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli fərmanı bu prosesin vüsət almasına şərait yaratmışdır: “Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı” [Указ Президента, base.spinform.ru]. Həmin fərman milli azlıqların, o cümlədən udilərin etnik qrupunun mədəni-lingvistik sahədə üzləşdiyi problemlərin həlli üçün hüquqi baza yaratmışdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda udilərin etnomədəni xüsusiyyətlərinin qorunması üçün tam şərait yaradılmışdır. Belə ki, burada yaşayan udilər “Orayın” Udi Mədəniyyət Mərkəzi yaratmışlar. Georgi Keçaara mərkəzin təşkilatçısı və ilk başçısı olmuş, uzun illər ərzində ona rəhbərlik etmişdir. O, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsindən məzun olduqdan sonra Qəbələ rayonunda, o cümlədən Nic qəsəbəsində müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, orta məktəb direktoru olmuş, sonradan tarix və ictimaiyyətsünaslıq fənlərini tədris etmişdir. Bir vətənpərvər insan, öz işinin peşəkarı kimi, o, ictimai həyatda fəal iştirakı ilə fərqlənmişdir. Onun fəaliyyəti sayəsində istər soydaşlarımız, istərsə başqa xalqların nümayəndələri udi xalqının qədim, orta əsr və müasir dövr tarixi, habelə mədəniyyəti, ənənələri və adətləri ilə tanış olmuşlar. Jurnalist və yazıçı Georgi Keçaara qısa müddət ərzində nəinki öz əsərlərinin, həm də udi müəlliflərin şeir və hekayələrinin, udi xalqının rəvayət və əfsanələrinin toplandığı çox sayda əsər hazırlayaraq udi, Azərbaycan və rus dillərində çap etdirmişdir. O, Norveç Humanitar Təşkilatı ilə əməkdaşlığın qurulması, Nic qəsəbəsində Müqəddəs Yelisey adına “Çotari” kilsəsinin bərpası istiqamətində böyük iş görmüşdür. O, doğma Nic qəsəbəsini bir çox alim və yazıçı, dövlət xadimi və ictimai xadim, beynəlxalq nümayəndə heyətləri üçün yenidən “kəşf etmişdir”. Məşhur səyahətçi, dəniz səyyahı Tur Heyerdalın Nicə gəlişini və onunla dəfələrlə görüşməsinə tarixi hadisə hesab etmək olar. G.Keçaarının əməyi hədəf getmədi. Onun vəfatından sonra estafeti udi ziyalıların orta nəslinin nümayəndələri qəbul etdilər.

Bu gün Oleq Danakarının rəhbərlik etdiyi “Orayın” Udi Mədəniyyət Mərkəzi öz təsisçisi tərəfindən təməli qoyulan ənənələri qoruyub saxlayır və inkişaf etdirir. O.Danakarinin istedadı, enerjisi, yaradıcılığı və təşəbbüsü sayəsində mərkəzdə muzey yaradılmış, udi etnosunun tarixinə və mədəniyyətinə dair külli miqdarda elmi ədəbiyyat, fotomaterial və sənəd toplanmışdır. Nic qəsəbəsi və “Orayın” Udi Mədəniyyət Mərkəzi müxtəlif ölkələrdən qonaqları qəbul edir. Həm mədəniyyət mərkəzində, həm də udilərin dini icmasında Nic qəsəbəsinin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına dair aktual məsələlər daima müzakirə olunur və həll edilir. Burada müxtəlif xarakterli tədbirlər keçirilir, dövlət bayramları qeyd edilir, müharibə və

əmək veteranlarının şərəfinə təbrik şənlikləri təşkil olunur, bütün dünya ölkələrinin məşhur alimləri, din xadimləri, KİV nümayəndələri ilə görüşlər keçirilir.

2019-cu ilin 20 iyulunda Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində 7-ci "Beynəlxalq Udi Mədəniyyəti Günü"nin keçirilməsi bunun artıq ənənəyə çevrildiyini göstərir. Son illər tədbir daha təntənəli xarakter almışdır və daha geniş miqyasda qeyd edilir. Onun rəsmi hissəsi hər dəfə Qəbələ şəhərinə səfərdən və burada Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin abidəsinin önünə gül dəstələri və çiçəklərin qoyulması ilə başlayır. Sonra çox sayda insanın iştirakı ilə Nic qəsəbəsinin mərkəzində təntənəli tədbirə start verilir. Burada rəsmi çıxışlar olur, musiqili və bədii tərtibatlı mədəni təqdimatlar keçirilir, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən, habelə Rusiya, Qazaxıstan və digər ölkələrdən gələn qonaqlar, ziyalılar, fərqli millətlərin nümayəndələri çıxış edirlər. 2017-ci il 20 iyulda keçirilən tədbirdə Bakıdan digər elm adamları ilə birlikdə gəlmiş, Qafqaz Albaniyası üzrə dünyaşöhrətli alim, Azərbaycanın vətənpərvər övladı Fəridə Məmmədova da iştirak etmişdir. Şairlərin iştirakı və əsərləri, bir neçə dildə şeirlər, poemalardan parçalar oxuyan şagirdlərin çıxışları tədbirə xüsusi gözəllik vermişdir. Musiqi ansamblları çıxış edir, dünya ölkələrinin mahnı və rəqslərini ifa edirdi.

Bu bayram günlərində sırf dini xarakterli tədbirlərin də keçirilməsi Nic qəsəbəsində yeni ənənəyə çevrilmişdir. Bazar günü müqəddəs Yelisey adına "Çotari" udi kilsəsinin ərazisində vaftiz ayini yerinə yetirilmişdir. Mərasimdə həm Nicdən, həm də MDB ölkələrindən olan udilər xaç suyuna salınmışlar. Həmişə olduğu kimi, vaftiz ayinini Azərbaycan Respublikasının Alban-Udi xristian dini icmasının sədr müavini Rafik Danakari həyata keçirmişdir.

Udilər Azərbaycan, Rusiya və digər MDB ölkələrindəki ictimai təşkilatlarından bəhs edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, həmin təşkilatların rəhbərləri və fəalları müxtəlif respublikalarda, diyarlarda, şəhərlərdə, rayon mərkəzlərində, qəsəbə və stanitsalarda keçirilən tədbirlərdə, digər milli icmaların nümayəndələri ilə birlikdə Qələbə Günü bayramında, digər dünyəvi və dini tədbirlərdə, elmi konfranslarda, müxtəlif forumlarda, seminar və yığıncaqlarda yaxından iştirak edirlər.

Udi icmalarının fəaliyyətinin konkret misalı kimi 2011-ci ilin sonunda Volqoqrad vilayətində udilərin "Nic" (rus. "Нидж" və ya "ВООО удин "Нидж") ictimai təşkilatının yaradılmasını göstərə bilərik. İcma şurasının sədrliyinə Riçard Danakari, katibliyinə isə Tamara Dallari seçilmişlər. İcma özündə Volqoqrad şəhərində və vilayətində yaşayan 350-dən çox udi-ni birləşdirir. Onların 100 nəfərdən çoxu qəhrəman şəhərdə, qalanı isə Svetloyarsk rayonunun "Duboviy Ovraq" və "Maliye Çapurniki" kəndlərində yaşayır. Bir neçə ili əhatə edən fəaliyyət müddətində icmanın rəhbərliyi və fəalları regionun çoxmillətli və çoxməzhəbli əhalisini təşkil edən etnoslar arasında yaranmış münasibətlər sahəsində müəyyən təcrübə qazanmışdır. İcma digər milli ictimai təşkilatlarla birlikdə müxtəlif xarakterli tədbirlərdə iştirak edir. Ümum-Rusiya Azərbaycanlıları Konqresinin Volqoqrad şöbəsi (rəhbəri T.Həsənov) və azərbaycanlıların Saday Quliyevin rəhbərlik etdiyi milli-mədəni muxtariyyətlə xüsusilə sıx əlaqəli və fəal əməkdaşlıq münasibətləri qurulmuşdur. Son bir neçə il ərzində bu təşkilatlarla birlikdə bir sıra irimiqyaslı tədbir həyata keçirilmişdir. Məsələn, hər il may ayının 10-da Volqoqradda Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş tədbirlər təşkil edilir. Bu dövr ərzində "Dom Drujbi" ("Dostluq evi") jurnalının Azərbaycan tarixinə və mədəniyyətinə, Stalinqrad döyüşünün respublikamızdan olan qəhrəmanlarına və Novruz bayramına həsr edilmiş nömrəsinin təqdimatı keçirilmişdir. Udi icmasının rəhbərliyi "Volqoqrad-Bakı: Dostluq Parkı"nın açılışında fəal iştirak etmişdir. Bu gün həmin park Volqoqrad sakinlərinin və çoxsaylı qonaqlarının istirahət etdiyi ən populyar, gözəl mədəniyyət və istirahət məkanlarından birinə çevrilmişdir.

Volqoqrad vilayətində yaşayan udilərin "Nic" ictimai təşkilatından bəhs edərkən Rusiya ilə Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində udi icmasının rolu barəsində də danışmaq istərdim. 2015-ci il iyul ayının əvvəlində mən, Volqoqrad İdarəetmə İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru, professor İ.O.Tümentsevin xahişi ilə onu Bakıya səfəri zamanı müşayiət etməli oldum. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyasının və Bakı Slavyan Universitetinin rəhbərliyi və alimləri ilə keçirdiyimiz

11–14 iyun 2014-cü il. Azərbaycan və Rusiya udi icmalarının rəhbərləri Qafqaz Albaniyasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransda

Beynəlxalq konfrans. İtaliya, Roma. 2015-ci il

görüşlərin nəticəsində müəssisələrimiz arasında elm, mədəniyyət və təhsil sahəsində əməkdaşlıq, müəllim və tələbə mübadiləsi, habelə birgə konfransların, elmi seminarların, digər tədbirlərin keçirilməsi haqqında memorandum və əməkdaşlıq müqaviləsi bağlanmışdır. Azərbaycanlı icmalarının sədrləri ilə Rusiya Federasiyası Prezidenti yanında Xalq Təsərrüfatı və Dövlət Qulluğu Rusiya Akademiyasının Volqoqrad İdarəetmə İnstitutunun (rus. ВИУ РАНХиГС) rəhbərliyi arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələri qurulmuşdur. Son illər ərzində Volqoqrad İdarəetmə İnstitutu milli ictimai təşkilatlarla birlikdə yaradıcılıq gələcənin və elmi, mədəni, ictimai mövzular ətrafında tədbirlərin təşkil edildiyi aktiv əməkdaşlıq meydançasına çevrilmişdir.

Məsələn, 3 noyabr 2018-ci ildə institutun konfrans zalında növbəti mövzu ətrafında dəyirmi masa keçirilmişdir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920) – Şərqdə ilk demokratik respublika" adlı tədbiri Volqoqrad İdarəetmə İnstitutu, Volqoqrad vilayətində yaşayan udiələrin "Nic" ictimai təşkilatı və Azərbaycan mədəniyyətinin qorunub saxlanması, inkişafı və yayılması sahəsində Volqoqradda fəaliyyət göstərən, Sərxan Bəşirovun rəhbərlik etdiyi "28 May" regional ictimai təşkilatı birlikdə təşkil etmişdir. Tədbirin koordinatoru funksiyası fəlsəfə elmləri doktoru, Rusiya Federasiyası Prezidenti yanında Xalq Təsərrüfatı və Dövlət Qulluğu Rusiya Akademiyasının Volqoqrad İdarəetmə İnstitutunun professoru Riçard Danakariyə həvalə edilmişdir. Onun "Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası: 100 il sonra (strateji tərəfdaşlıqdan xalqların dostluğuna doğru)" mövzusunda məruzəsi iştirakçılar arasında böyük marağa səbəb olmuşdur.

Rusiya–Azərbaycan münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi daima udi icmasının diqqət mərkəzindədir. Bu məqsədlə mütəmadi olaraq ali məktəblərin tələbələri ilə görüşlər təşkil edilir, məlumatlandırıcı materiallar hazırlanır, bildirişlər verilir, vilayət və şəhər qəzetlərində, jurnallarında məqalələr dərc etdirilir, televiziya proqramlarında çıxışlar gedir. "Dom Drujbi" jurnalının rəhbərliyi və redaksiyası ilə əməkdaşlıq da diqqət mərkəzindədir. Son illər ərzində jurnalda Azərbaycana, udi etnosunun tarixinə, mədəniyyətinə, ənənə və adətlərinə həsr olunmuş bir neçə məqalə dərc edilmişdir. 2 fevral 2019-cu ildə "Nic" ictimai təşkilatı Stalinqrad uğrunda döyüşdə qələbənin növbəti ildönümünün bayram edilməsi tədbirlərində fəal iştirak etmişdir. Biz, hər il Qələbə Günü, Rusiya Günü, Xalq Birliyi Günü kimi bayramlarda, digər xalqların mədəniyyət festivallarında və milli mətbəxlərinin təqdimatında iştirak edirik: azərbaycanlılar, beloruslar, gürcülər, kalmıqlar, osetinlər, ukraynalılar, kumıqlar, koreyalılar, polyaklar, çeçenlər, balkarlar və s. 12 may 2018-ci ildə bir çox milli icmanın iştirakı ilə tatarların "Sabantuy" bayramı, sentyabrda isə Dağıstan Günü keçirilmişdir. Volqoqrad vilayətinin udi icması kitab sərgisi və konsert proqramı təşkil etmiş, öz milli yeməklərinin və içkilərinin təqdimatını, dequstasiyasını keçirmişdir.

İcmanın Milad, Novruz, Maslenitsa, Pasxa, Qurban bayramı və digər dini bayramlarda iştirakı ənənəyə çevrilmişdir. Bu tədbirlərin əksəriyyətində çıxış edən Riçard Danakari qədim Qafqaz Albaniyası, çoxmillətli Azərbaycanın müa-

sir tarixi və mədəniyyəti, Azərbaycan xalqlarının, o cümlədən udilərin adət və ənənələri haqqında məlumat verir, iştirakçıları ölkənin ədəbiyyatı, xüsusilə də poeziyası, mahnı və rəqsləri, milli mətbəxi ilə tanış edir. Volqoqrad şəhərində və vilayətində həm udilər, həm də ümumilikdə polietnik tərkibli əhali arasında maarifləndirmə və məlumatlandırma işi aparılır ki, bu da millətlərarası sülhün, qarşılıqlı etimadın və dostluğun möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Rusiyanın cənubunda yaşayan udilərin müasir dövrdə varlığı ilə bağlı bunu qeyd edə bilərik ki, onların mentaliteti marjinal, "aralıq" xarakter daşıyır. Belə ki, ənənələri ilə hələ "vidalaşmasalar" da, onlar artıq öz tarixi köklərindən qopmuş, yeni reallıqda özlərinə yer edə bilməmiş, çətin vəziyyətə düşmüşlər. Bu prosesi belə bir amil də ağırlaşdırır ki, nə Rusiya, nə də bir çox postsovet ölkəsi özü hələ qəti seçim etməmişdir və burada cəmiyyətin özü hələ tranzitivlik, "keçid" vəziyyətindədir. Fəlsəfə elmləri doktoru, Rusiya Federasiyası Prezidenti yanında Xalq Təsərrüfatı və Dövlət Qulluğu Rusiya Akademiyasının Volqaboyu İdarəetmə İnstitutunun professoru A.V.Ryazanova görə, keçid vəziyyətindəki sosisium üçün üfüqi və şaquli kommunikasiyalar arasında natarazlığın mövcud olması xarakterikdir. Bu, iki kommunikasiya növünün "paralel" dünyalar kimi bir-birindən tamamilə təcrid olunduğu mənasına gəlməsə də, belə bir fakt şübhəsizdir ki, onların hər biri öz sıxlığını, intensivliyini, başqa sözlə, geniş əhali kütlələrinə təsirini qoruyub saxlamağa çalışır. Həmin təsir uğrunda mübarizədə şaquli kommunikasiyalar tədricən hakim mövqə tutmağa başlayır [Рязанов, 2007, с. 62]. Bir çox sosisiumun reallığa uyğunlaşması kortəbii və spesifik, fərdiləşmiş formada reallaşır. Cəmiyyət həmcins tərkibdə olmur və insanlar irqi, etnik, məzhəb əlamətlərinə, habelə mənşəyinə, ixtisasına, dünyagörüşlərinə, amallarına, dəyər məfhumlarına, ənənə və adətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Özgələşmənin yeni, daha mürəkkəb formaları meydana gəlir, fərd müxtəlif növ virtual asılılıqların təsirini öz üzərində hiss etməyə başlayır. İnsanın maraqları, ehtiyac duyduğu sahələr, özünü reallaşdırmaq istiqamətində fəaliyyəti real aləmdən virtual aləmə keçir. Nəticədə, şəxsiyyətin varlıq məkanı sosisium reallığında və real münasibətlərdə mövcud olmayan müxtəlif dünyalara, strukturlara səhnə olur.

Müasir dünyada insanın özünü "tapa bilməsi", özünə hakim olması üçün "şəxsiyyət-cəmiyyət" sistemindəki qarşılıqlı təsirin tarazlığı təmin olunmalıdır. Bu, fərdin aləmdə öz yolunu tapa bilməsi, müstəqil sosial kimliyinin təşəkkülü üçün zəruridir. Buna görə də, real mədəni proqramın, tərbiyə konsepsiyasının, davranış nümunələrinin mövcudluğunu tələb edir. Udilərin yeni etnik kimliyinin təşəkkülü prosesi köhnə, tarixi ənənələrdən və dərin psixoloji zonalardan gələn, ancaq dayanıqlı həyat konsepsiyaları və dəyərləri, davranış normaları və standartları ilə qarşılıqlı təsir şəraitində reallaşır.

Təbii ki, müasir udinin mentaliteti bütün digər xalqların nümayəndələrində olduğu kimi, ziddiyyətli və müxtəlifönlü xarakter daşıyır. Formalaşan bazar iqtisadiyyatı cəmiyyəti etnosların sosial mahiyyətini darmadağın edir, onların kökünü qazıyır, reallıqlarını anlaşılmaz və dolaşmaq hala salır. Marjinallıq düzgün

Rusiya udi icmalarının rəhbərləri

Volqoqrad İdarəetmə İnstitutunda təşkil edilmiş beynəlxalq konfrans

formalaşmır ki, bu da tarixi bağları qoparır, keçmişlə indi arasında körpü qurmağa imkan vermir. Bazar sistemi udini özgüləşdirir, onun özünün aləmdə və zaman içində varlığını, etnikliyini alt-üst edir, onların "astarını üzünə çevirir" və obyektiv determinantlarını lüzumsuz edir. Buna cavab olaraq, bir çox digər etnoslar kimi, udilər də öz ənənəvi, immanent köklərini qoruyub saxlamağa, eyni zamanda öz marjinalılıqlarının öhdəsindən gələrək, yeni sosial mahiyyət qazanmağa çalışırlar.

Məqaləni yekunlaşdıraraq, qeyd etmək istədik ki, ictimai asayişin təminatı, ölkə xalqlarının çoxmillətli və çoxməzhəbli cəmiyyətə inteqrasiyası, müxtəliflik vasitəsi ilə birliyə nail olmaq üçün ən əlverişli üsulları əks etdirən federalizm və humanizm prinsiplərinin daha da inkişaf etdirilməsi Rusiya Federasiyası üçün getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Federalizmin mahiyyəti bölüşdürülmüş, eyni zamanda diferensiallaşdırılmış, ümumi ilə xüsusi, bütövlə hissələrin arasındakı münasibətlərin ikinci dərəcəli

olduğu suverenlikdən ibarətdir. Təbii ki, bu münasibətlər xalqların qarşılıqlı maraqlarını əks etdirməli, irqi, etnik mənsubiyyətindən, mənşəyindən, dilindən, dinindən, inancından, cinsindən, sosial statusundan asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara zəruri azadlıq və özünütəyin imkanlarının verildiyi ümumi müdafiə sistemləri ilə təmin olunmalıdır. Yalnız bu tələb yerinə yetirildikdən sonra beynəlxalq qanunlara uyğun olaraq milli (etnik), sosial, mədəni və digər hüquqlar toplusu bütövlüklə təmin edilə, bütün milli azlıqlar və etnik qruplar üçün özünüifadə və həyat tərziformalarının müxtəlifliyi mümkün ola bilər. Azərbaycanda yaşayan udilərin həyat fəaliyyətinə gəlincə, bunu deyə bilərik ki, bu gün onlar bütün ümidlərini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə və çoxmillətli Azərbaycan xalqına bağlayırlar. Burada Qafqaz Albaniyasının maddi və mənəvi mədəniyyətinin bərpası, eləcə də udi etnosunun tarixinin, dilinin, adət və ənənələrinin inkişaf etdirilməsi üçün real, geniş imkanlar və perspektivlər mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку, «Азернешр», 1992, 238 с.
2. Ворошил Г. Кавказская Албания (историко-филологические этюды). Баку: Изд-во «Ойрэтмен», 1993, 108 с. (Azərbaycan dilində)
3. Данакари Р.А. Философия этнического бытия. Этническая группа удин(ы) в условиях глобализации человечества: монография / Волгоград, Изд-во Волгоградского института управления – филиала ФГБОУ ВО РАНХиГС, 2017, 388 с.
4. Дюма А. Кавказ / Пер. с франц. Тбилиси, Изд-во «Мерани», 1988, 648 с.
5. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, 800 с.
6. Рязанов А.В. Этнос в коммуникативном пространстве социума / Под ред. проф. В.Н.Гасилина. Саратов, Изд-во Саратов. ун-та, 2007, 192 с.
7. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Союмонов: пер. с англ. М., Политиздат, 1992, 543 с.
8. Смит Э.Д. Национализм и историки // Нации и национализм. М., 2002, с. 236–263
9. Тишков В.А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. М., «Наука», 2003, 544 с.
10. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. – VII в. н. э. М.-Л., 1959, 234 с.
11. Указ Президента «О защите прав и свобод, государственной поддержке развития языков и культуры национальных меньшинств, малочисленных народов и этнических групп, проживающих в Азербайджанской Республике» / base.spinform.ru от 16 сентября 1992/
12. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / пер. с немецк. М.: Республика, 1993, 447 с.